

AKADEMIA ZAMOJSKA (Hippaeum Zamoscianum) — szkoła wyższa ufundowana w 1594 przez znakomitego mecenasa kultury Jana Zamoyskiego, zlikwidowana w 1784 przez rząd austriacki.

Z założenia była uczelnią świecką o profilu humanistycznym. Wzorowana na Akademii Strasburskiej, uczelnia miała być „szkołą obywatelską” (*schola civilis*), której absolwenci mieli podejmować obowiązki w służbie państwowej. Kształtowanie się organizacyjne i prawne uczelni rozpoczęło się bullą wydaną przez papieża Klemensa VIII 29 X 1594. Bulla papieska zezwalała na założenie uniwersytetu o trzech świeckich wydziałach: sztuk wyzwolonych, prawa i medycyny. Statut uczelnia otrzymała od Jana Zamoyskiego w 1595, a 5 VII 1600 miał miejsce formalny akt założenia szkoły oraz kolegiaty zamojskiej, dającej uposażenie siedmiu prof. W 1601 Zygmunt III zatwierdził akt fundacyjny. Od 1637 uczelnia miała prawo do nadawania stopnia doktora filozofii; w 1638 miała miejsce pierwsza promocja prawnicza. W 1648 utworzono wydział teologii, od tego samego roku uczelnia posiadała prawo nadawania stopnia doktora teologii. Pozwolenie na utworzenie wydziału teologii, którego studenci napływali z założonego w 1640 seminarium duchownego, wydał papież Innocenty X. Lata 1595–1648 były okresem świetności AZ, w której wykładali znani wówczas uczeni: Szymon Birkowski, Adam Burski, Tomasz Drezner, Jan Ursinus (Niedźwiecki). Wykłady rozpoczęły się w 1595. Studenci podzieleni byli na pięć nacji: polską, litewską, ruską, prusko-inflancką i cudzoziemską.

Celem AZ było kształcenie młodzieży szlacheckiej w humanistycznej kulturze umysłowej oraz przygotowanie jej do pracy publicznej na rzecz państwa. Dlatego w pierwotnym programie najwięcej uwagi przykładano do nauki języków obcych, prawa publicznego i cywilnego oraz znajomości zasad funkcjonowania instytucji i urzędów państwowych. Uczelnia miała podjąć systematyczną pracę także w takich dziedzinach naukowych, jak filologia klasyczna i historia.

Organizowaniem uczelni zajął się — z polecenia J. Zamoyskiego — Szymon Szymonowicz we współpracy z Janem Caseliussem i Szczęsnym Janem Herbustem. Szymonowicz był organizatorem badań filologicznych, badań nad logiką stoików oraz nad późnogrecką literaturą medyczną. Był też organizatorem kwerend i ekspedycji naukowych (do Konstantynopola), inicjował nawiązywanie kontaktów z głównymi ośrodkami naukowymi Anglii, Belgii, Holandii, Włoch. Akademia — dzięki J. Zamoyskiemu — nawiązała kontakt z padewską szkołą lekarską, do której kierowani byli kandydaci na zamojskich profesorów. Na studia zagraniczne (do Orleanu, Paryża i Rzymu) skierowano prawnika Tomasza Dreznera. Pozyskano także kilku zagranicznych prof.: ang. prawnika Williama Bruce’a, wł. teologa Dominika Convalisa, belgijskiego matematyka Adriana von Roomena — prof. uniwersytetu w Würzburgu. W 1648 sprowadzono na wydział lekarski do katedry botaniki lekarskiej i anatomii Włocha Jana Leonicento, który zmarł w roku następnym nie zdoławszy objąć katedry. Uczeń Polscy, skierowani do Padwy, otrzymali tam promocje doktorskie (Jan Ursinus, Szymon Birkowski, Jan Sechinus, Szymon Piechovius, Kasper Scholz).

Po śmierci J. Zamoyskiego (1605) ustanowiono w 1610 unię między kolegiatą zamojską a kolegium akademickim, co stało się przyczyną wieloletnich sporów kompetencyjnych hamujących rozwój uczelni. W pierwszym okresie istnienia uczelnią kierował rektor, lecz od czasu zawarcia unii decydujący głos zy-

skął prałat — scholastyk, którego władzę ograniczał jedynie bp chełmski. Około 1615 próbę całkowitego podporządkowania sobie uczelni podjął bp chełmski Jerzy Zamoyski, czego skutkiem była utrata jej świeckiego charakteru. Wywołało to konflikt z suwerenem uczelni (ordynatem), zakończony orzeczeniem Pawła V, które przyznało prawo zwierzchnictwa nad Akademią ordynatom zamojskim. W 1678 bp chełmski ponowił starania o odzyskanie władzy nad uczelnią, co wywołało trwający bez mała dwadzieścia lat spór, w wyniku którego A. podupadła. Spór o władzę nad A. zakończył się tym razem podporządkowaniem uczelni bpowi w 1694, lecz nie udało się już doprowadzić do jej naukowego odrodzenia.

Obok problemów związanych ze sporami dotyczącymi władzy nad uczelnią, występowały trudności związane z brakiem kadry profesorskiej. Po raz pierwszy wystąpiły one w latach 1614–1616. Profesura zamojska zaczęła stawać się odskocznią dla uzyskania katedr w Krakowie lub stanowisk na dworach albo miejskich instytucjach publicznych (rajcy, pisarze). Z powołanych w tym czasie z Krakowa prof.: Jan Rybkowic, Andrzej Piotrkowczyk, Melchior Poręba, Sebastian Siekanowic, tylko Siekanowic pozostał na stałe w Zamościu. Sytuacja ta skłoniła władze Uniwersytetu Krakowskiego do skierowania propozycji (w 1616) uczynienia AZ filią Uniwersytetu. Problem ten został wówczas zażegnany, jednak płynność kadr profesorskich okazała się stałą i największą bolączką szkoły zamojskiej.

Mimo iż utworzona z myślą o kształceniu młodzieży szlacheckiej, stała się uczelnią, w której przewagę od początku stanowiła młodzież mieszczańska. W 1617 młodzież pochodzenia szlacheckiego stanowiła 20%, w 1626 15% studiujących. Tym samym model założony przez fundatora dezaktualizował się, a szkoła zamojska upodabniała się pod względem organizacyjnym, dydaktycznym i programowym do Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po pokonaniu trudności sytuacja w AZ stabilizowała się, a nawet — do czasu najazdu szwedzkiego — uczelnia rozwijała żywą działalność. Liczba studiujących wzrosła od 70 rocznie w latach 1595–1635 do 118–120 w latach 1635–1646. Swym wpływem objęła głównie województwa: chełmskie, czerwonoruskie, wołyńskie, podolskie, kijowskie. Kształcili się w niej przedstawiciele rodów możnowładców ruskich (Kisielowie, Puzynowie, Wiśniowieccy).

W 1627 uczelnia poniosła straty w wyniku pożaru Zamościa, w którym spłonęła część należących do niej budynków, w tym drukarnia. W 1639 rozpoczęto budowę nowego gmachu.

Majątek uczelni pochodził z zapisów i fundacji, zarówno ordynatów zamojskich (Jana i Tomasza), jak innych, m.in. profesorów. Ofiarodawcami i fundatorami uczelni byli: S. Birkowski (fundator katedry historii), Szymon Szymonowic (fundator dwóch katedr teologii), Szymon Ługowski, Jakub Skwarski (ofiarował fundusz na rzecz wydziału prawa), Kasper Schulz (fundator katedry medycyny praktycznej). Dary K. Trądkowskiego, W. Borzęckiego, Sz. Szymonowica (1400 dzieł), S. Ricciusa, P. Oleśnickiego wzbogacały także bibliotekę akademicką.

Od najazdu szwedzkiego uczelnia przeżywa kryzys przejawiający się problemami finansowymi, brakiem kadry profesorskiej, malejącą liczbą studentów. Lata 1648–1745 były okresem jej upadku. W latach 1674–1746 istniał tylko wydział sztuk wyzwolonych. Nauczano głównie gramatyki łac., historii starożytnej (Grecji i Rzymu), geografii i arytmetyki. W latach siedemdziesiątych XVII w.

nastąpiła poprawa sytuacji: w 1675 katedrę medycyny objął Alojzy Anzelieri, absolwent padewskiej szkoły lekarskiej. W tym samym czasie porządkowane i katalogowane były zbiory biblioteczne. W 1669 król Michał Korybut Wiśniowiecki nadał prof. prerogatywy szlacheckie (jak to miało miejsce w szkole krakowskiej), by ochronić ich prawa. Ordynat Marcin Zamoyski w 1677 założył Bursę Akademicką im. prof. W. Staringela dla jedenastu studentów. Brak funduszy sprawił, iż od poł. XVII w. nie angażowano innych wykładowców poza kanonikami. W 1699 bp chełmski Mikołaj Świącicki podjął nieudaną próbę zreformowania uczelni. Kolejną próbę reform podjął — z upoważnienia papieża Benedykta XIV — w 1745 ordynat Tomasz Zamoyski. Projekt reform przygotowany przez bpa Andrzeja Stanisława Załuskiego przewidywał utworzenie nowych katedr i powołanie na nie zagranicznych prof. oraz kierowanie młodzieży na uczelnie zagraniczne. Projekt ten nie został zrealizowany z powodu braku środków finansowych. Częściową reformę uczelni przeprowadził w 1746 wyznaczony przez papieża wizytator — bp Wojciech Lascaris, który podzielił AZ na cztery wydziały i tzw. klasy mniejsze. Mimo sprzeciwu kapituły dotyczącego poszerzenia zakresu zmian, w latach 1756–1784 uczelnia powoli zaczęła podnosić się z upadku. Jednak w 1772 Zamość został zajęty przez Austriaków, co zahamowało proces odnowy, a w 1784 rząd austriacki definitywnie zamknął uczelnię.

AZ zaznaczyła się głównie w dziejach logiki i filologii klasycznej.

Bibliografia: J. K. Kochanowski, *Dzieje AZ (1594–1784)*, Kr 1899–1900; J. A. Wadowski, *Wiadomość o profesorach AZ*, Wwa 1899–1900; S. Lempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573–1605*, Kr 1921; J. Riabinin, *Profesorowie AZ w świetle aktów*, w: Szymon Szymonowicz i jego czasy, Zamość 1929, 181–187; F. Stopniak, *Dzieje Kapituły Zamojskiej*, Lb 1962; H. Barycz, *Akademia Zamojska*, w: *Historia Nauki Polskiej*, Wr 1970 II 62–65; Szymon Szymonowicz, *Humanista i organizator AZ*, Zamość 1994 (bibliogr.).

Małgorzata Kowalewska